

PRELIMINARY PREPARATION FOR A TOUR GUIDE SPEECH²

Assoc. Prof. Zahariy Dechev, PhD

Department: Marketing and Tourism

Assen Zlatarov University – Burgas

Tel.: +359 892 284 206

E-mail: prkrai_bs@abv.bg

Abstract: *The human voice is individual and unique when it comes to its tonal range, strength and timbre, it goes through various stages of development. The tour guide works with their voice the whole time during the tour guiding service, provided to tourists. The skill to speak freely in front of an audience requires preliminary preparation by the future tour guides. The preliminary preparation for a speech is aimed at developing the skills to control the voice and acquiring such fundamental qualities as strength and pitch, intonation, timbre, range, resonance, stresses and pause, each of which have their practical significance to make the speaker heard and understood by everyone. Preliminary speech exercises are required to form the voice of the future tour guide correctly; those exercises should be synchronised with their theoretical education in tourist tour guiding.*

Keywords: *tour guide, voice, speaking, preparation, skills, pitch, intonation, timbre, range, resonance, stresses, pause.*

Изразителната устна реч е в пряка зависимост от формираната и добре овладяна говорна култура на личността. Почти винаги, когато говорим с друг човек, ние възприемаме и неговия глас. Това е естествено, защото гласът се проявява при говоренето, а говор без глас не може да съществува. Индивидуалният глас, като физическо явление, е изразното средство на личността. При всеки човек е различен и неповторим. При общуване гласът отразява отношението към това, за което говорим, както и към тези, с които говорим. Възприемането на гласа ни като „приятен“ или „неприятен“ от другите има особено важно значение за всеки от нас.

Обикновено, когато говорим за словото – отбелязва Ел. Сотирова (2007), ние подразбираме и гласа. Когато говорим за нечий глас, имаме предвид словото, не певческите възможности. И това е напълно естествено, защото гласът се проявява преди всичко чрез словото, а словото не може да съществува без гласа. Гласът е, така да каже, неговата първична материя. Това единство е най-съвършеното, едновременно и непосредствено, изкусно изразно средство на човешката личност, на нейната сложност и дълбочина, на психофизическата и обществената ѝ същност.

Качеството, специфичната характеристика на индивидуалния глас, се определя от сложно преплетеното влияние на редица фактори, най-важните от които могат да се разпределят приблизително по следния начин:

1. Анатоомофизиологични особености (физиологически ресурси).
2. Психическа нагласа (темперамент, характер, жизнен опит).
3. Звукова среда (какво чувам).
4. Говорен (фонематичен) слух (какво чувам) (Sotirova, El., Ev. Ivanova, 2007, p. 23).

Има хора с природно добре поставени гласове, при други се налага обучение по техника на говора, за да се усъвършенства говорната изява, култура и постановката на гласа. Характерни за всеки човек са височината, силата, тембърът, диапазонът и резонансът на гласа, които зависят от говорния му апарат и формираната (самоформираната) техника на говора. Работата върху постановката на говорния глас включва подобряване на неговите

² Докладът е представен на заседание на секция „Педагогика, психология и методика на обучението по...“ на 62-та международна научна конференция „Нови индустрии, дигитална икономика, общество – проекции на бъдещето – VI“, проведена във Филиал – Силистра на Русенски университет „А. Кънчев“, на 27 октомври 2023 с оригинално заглавие на български език: ПРЕДВАРИТЕЛНА ПОДГОТОВКА ЗА ЕКСКУРЗОВОДСКА РЕЧ

качества като динамичен и екстензивен диапазон (речта да се осъществява при различна сила на гласа и височина на тона).

Промяната в силата на гласа – подчертава Л. Саев (1976), е едно от най-ярките изразни средства. Сцената нерядко налага да се говори със значително по-звучен тон, отколкото в живота. При липса на подходяща подготовка в такива случаи, гласът може да загуби своите хубави качества и да добие неприятна дрезгавост или пискливост. Това налага в предварителни упражнения да добием опит в овладяването на гласа при засилена озвученост. Като всички наши органи, и ларинксът, при внимателна системна работа, не само че укрепва, но и се развива (Saev, L., 1976, p. 149).

Г. Данчева (2000) отбелязва, че фонационният апарат е инструмент, който се променя. Гласът е необходим във всяка възраст за резултатно осъществяване на комуникация. Използването на гласа като активно средство за общуване започва да се формира още в детска възраст. Същевременно той е израз на цялостното психическо състояние на индивида (Dancheva, G., 2000, p. 56).

Артикулирането на представяното историческо събитие, на информацията за наблюдавания обект изисква и промяна в словесната изява и реализация (гласа) на екскурзовода. Това означава целенасочена промяна във функциите на гласово-говорния апарат. За да се въздейства убедително върху слушателите при възприемане на екскурзоводското съдържание, се налага гласът на екскурзовода да бъде добре центриран, да се използват неговият широк диапазон, височина и интонация с богата темброва окраска, която да предизвиква емоционални вълнения, чувствени преживявания и запомняща се ярка реч. Съвременната методика на екскурзоводската беседа се съобразява с тази взаимна обвързаност между устната словесна изява на екскурзовода с начина на представяне на екскурзоводското съдържание, оказващо психическо въздействие на туристите.

Устната екскурзоводска реч се реализира в комуникативна ситуация на неестествен (ежедневен) говор на екскурзовода пред туристите (говорещ и слушатели). При екскурзоводското общуване много често комуникацията се осъществява на открито. Пространственото отстояние между говорещия и публиката е значително, което задължава екскурзовода да говори високо (да усилва изказа), като извършва самоконтрол на силата на гласа си, за да бъде чул от всички. Речта, като живо слово, зависи не само от личното пространство (част от кинестетичната модалност при невербална комуникация), а от темата, целите, съдържанието, възрастта на туристите, мястото на провеждане на екскурзоводската беседа и условията на общуване. Промяната на един от тези комуникативни фактори при устното представяне на беседата променя характера на словото, мисълта на говорещия, силата, височината и интонацията на гласа. Промененото словесно (говорно) общуване, поради обективната комуникативна ситуация (наприм. прекомерно наситен шум), се отразява в гласа на говорещия, а гласовата изява се изменя като основно изразно средство. Това налага незабавно регулиране, което да се осъществи без напрежение и адекватно използване на гласовите качества. Придобиването на увереност от екскурзовода, че и най-отдалечените туристи го чуват добре, влияе на неговата целесъобразна гласова изява (използване на гласа според възможностите му за момента на говорене).

Психическата готовност на екскурзовода за позитивно словесно общуване с туристите, колкото и предварително да е самотивизирана, е в пряка зависимост от създаваната (провокирана) комуникативна ситуация във взаимоотношенията между хората. Същевременно условията на общуване, като предотвратяване на конфликт, въдворяване на ред, спазване на дисциплина, съобщаване на правилата за безопасност и пр., оказват въздействие върху гласовата изява на екскурзовода. Проявите на уважение и внимателно отношение в процеса на общуване, спокойното изслушване и отделянето на необходимото внимание на всеки турист в екскурзоводската група е значим фактор за реализиране на естествените гласови качества в словесната изява на екскурзовода.

Гласът е уникален – подчертава Д. Борисова (2006), той е продукт както на тялото, така и на душата, гласът е външното проявление на онова, което се случва вътре в нас. Той отразява нашето личностно самочувствие, както и различните промени в него, дори онова,

което искаме да скрием. Когато сме в добро настроение и разположение, гласът на човек е ясен, звучен, а речта, реализирана в средния регистър, е ритмична и смислово точна. При стресова ситуация може да се получи частична или пълна загуба на гласа. При такива случаи, отбелязва авторката, говорното изказване се осъществява над средния регистър или ритъмът се нарушава, а понякога стига и до афония (частична или пълна загуба на гласа). Полабилната психика, особено при стрес, може да доведе до афазия (загуба на речевата дейност) (Borisova, D., 2009, p. 16).

В процеса на обучение на бъдещите и начинаещите екскурзоводи се забелязват проблеми на гласово-говорния апарат, особено в областта на гласоизвличането. Те са предимно с психосоматичен характер, т.е. свързани са предимно с психиката: тих глас, неувереност в словесната изява, нестабилен говорен център, говорене над основния тон, което се отразява върху цялостното изказване. Работата върху гласа изисква предварителна подготовка, която се съсредоточава първо върху създаването на психологическа нагласа за свободно словесно общуване с публика, активизиране на резонаторите, и второ – върху управляването на качествата на гласа съобразно реалните и естествените гласови възможности на човек (автентично звучене на индивидуалния глас), проявявани в комуникативната ситуация. Според В. Кръстева (2011), управляването на гласа се изразява в: ясна артикулация, височина на гласа, спокойствие, увереност, ентузиазъм, убедителност, логическо ударение и скорост на говора (Krasteva, V., 2011, p. 66). „Важна роля при изнасяне на беседата играят интонацията, звучността, тембърът, образността, отчетливостта и яснотата на изговаряне на думите“ (Dzhankova, Sv., 2006, p. 15). Подготовката на бъдещите екскурзоводи се насочва към такива основни качества на гласа, като *сила и височина, интонация, тембър, диапазон, резонанс, ударения и пауза*, които имат връзка със субективните възможности за неговото ефективно използване в процеса на общуване.

► *Сила и височина на гласа*

Пространството, акустиката в залата, броят на слушателите и емоционалната наситеност на устната реч в голяма степен са определящи при използваната сила и височина на гласа. „Освен това, за да бъде оправдана, силата на гласа трябва да бъде предизвикана от силата на чувствата и желанията“ (Aleksandrov, An., 2018, p. 2018).

Субективно погледнато от страна на слушателите, звуковото възприятие е изключително важно за ясната и отчетлива чуваемост, възприемане и осмисляне на представянното екскурзоводско съдържание. „Силата на гласа е качество с голямо практическо значение на средство за говорно общуване от разстояние. Силата на гласа зависи от силата на издишвания поток и амплитудата на т.нар. гласни трептения и връзки, както и от състоянието на резонаторните кухини над гласовите връзки“ (Shtereva, D., 2010, p. 27). Силата на чуването на звука не е идентична на силата на звука, която се отразява и на тяхното звуково възприятие. Твърде често силата на гласа се определя от тях като гръмкост. Сила на гласа не означава крещене. Изразяваните мисли и чувства в словесното действие и способността за въздействие на публиката също влияят върху силата на гласа. Тя зависи от гласовите резонатори (гърлена, устна и носна кухина), гръдните резонатори (трахеята и гръдния кош) и силата на издишваната струя. Предаването на сложните душевни преживявания изисква богат тонов обем (вокален диапазон, обхват) на гласа.

Всеки човек може да използва по няколко тона на гласа си и да говори на тях. Когато един глас има повече тонове, тогава неговият вокален диапазон е по-голям. При разговорната реч използваме около половин тон нагоре и още толкова надолу от основния тон. При наличие на емоция се използват три-четири тона. Бедният на тонове глас въздейства монотонно (досадно) на слушателя.

Височината на гласа е особено необходима за добрата чуваемост от слушателите. По-голямата основна честота на звука определя и неговата височина (гласът изглежда по-висок). Най-осезателната проява в движението на гласа са неговите височинни колебания. Височинните съотношения в процеса на движението на основния тон се осъществяват чрез всички прояви на гласа. Различават се три гласови регистъра при мъжете (бас, баритон и тенор), при жените (алт, мецосопран и сопран). За слушане най-подходящи при мъжките

гласове са баритонът, а при жените – алтът. При говор преминаването от един регистър в друг не дава такова отражение както при пеенето.

Екскурзоводът е необходимо да познава кой е основният му тон и да може да го запази по време на цялата беседа. Говорното майсторство се откроява в използваните полутонове. Началото на устната реч при уводната беседа стартира на полутон, докато се успокои публиката, и след това се засилва. Поставянето на речта на полутон се случва и при изложението на основното съдържание при различните видове беседи. Тогава речта протича бавно и спокойно. Тоновият интервал за публична реч е три тона и половина нагоре и още толкова надолу от основния тон. Силата на гласа се определя от разстоянието на последните слушатели и затова трябва да се говори така, че те да могат да слушат добре речта на екскурзовода.

► *Интонация на гласа*

Интонацията е сложно звуково явление, което се свързва с реалното произношение и използвания по-висок тон от основния при произнасяне на речта. По същество това е част от артикулацията, като звукова форма на комуникативната изява. Височинните съотношения в движението на гласа включват резонансови и емоционални темброви промени (честота на звуковите трептения).

Интонацията има две основни функции: организираща (структурна) и комуникативна (императивна, отнасяща се до характера на комуникацията). Естествено тези функции не се проявяват отделно, а се съчетават съобразно комуникативната ситуация. Понякога една от тях доминира (като интонационно разнообразие) в цялостния говорен поток. Различното интонационно ниво предпоставя появата на богата, изразителна или прекалено висока интонация. В екскурзоводската практика добре центрираната интонация свързва обективните комуникативни стойности и индивидуалните психофизически особености на личността с реалния мисловно-емоционален процес. Употребата на монотонната (равна) интонация в говорната изява на екскурзовода въздейства приспивно и апатично (инертно) на слушателите.

Цялото екскурзоводско слово трябва да звучи живо, действено, да внушава, че разказът се „ражда“ в момента и всяка изречена дума е изпълнена с акцентно-емоционално (модално-експресивно) напрежение, отразено чрез различното интонационно движение. По силата на височинните промени и движението на тона звуковата вълна може да бъде с различна дължина. Безспорно, звуковата вълна се съобразява с използваното интонационно разнообразие. То се повтаря съобразно субективния капацитет в говорния процес на личността.

Организиращата (структурна) функция се отнася до използваните фонетични (акцентни) думи, които се свързват в синтагми, синтагмите – във фрази (поредица и съчетание от думи), а фразите – в изречения, образувайки смислово-интонационното единство на речта и изграждането на нейната комуникативна цялост. Това е смисловата връзка, единството между думите в мисловно-говорния поток на речта. В говорния поток интонацията изразява възходящото и низходящо движение на основния тон.

Към комуникативната функция на интонацията, освен императивната, се включва и модално-емоционалната (експресивна). Нейната качествена характеристика изразява влаганите чувства и емоционалната интензивност на говорещия. Всичко това обхваща изразяваното отношение към самото съобщение и начина на мислене на говорещия. Това отношение се проявява и към този, с когото се говори в процеса на общуване. То рефлектира и в невербалното му поведение и затова се нарича атитюдна (отношение) интонация.

► *Тембър на гласа*

Това е неповторимото нещо, с което се отличава всеки човешки глас. Някои го наричат „двят на гласа“. Този отличителен белег и качество на гласа, отразяващ проявите на звуковото трептене, на вида и силата на обертоновете (частичните тонове), се нарича тембър. „Честотата на първичните вибрации на гласовите гънки зависи от тяхната дебелина, дължина и от напрежението на експираторната струя. Този първичен звук добива истинския си облик в резонаторната система, когато към първичните трептения се прибавят вибрациите на

въздуха в ларинксовата кутия (гръкляна), в устната и носна кухина. Основната вибрация е придружена от допълнителни трептения, както при всяко звуково явление. Тези допълнителни вибрации са обертоновете или характеристикният тон, който се поражда в резонаторите. Както всеки музикален инструмент има свое специфично звучене, така и всеки човешки глас има специфична, уникална темброва характеристика“ (Borisova, D., 2006, p. 27).

Тембърът дава отражение в съзнанието с обективността на приходящите звукови вълни. Те от своя страна са в зависимост от големината и формата на резонаторите. Особеностите на слуховото възприемане и усещане за постоянното качество на тона на даден глас и неговите темброви промени е индивидуално и субективно. Представата за тембъра на гласа се създава с неговото непосредствено възприятие. В този смисъл качествено определяне на тембъра, като характерен, приятен, остър, мек, сух, сладникав, плътен, тежък, има относително субективно-психологически характер. Тембърът на гласа твърде често се променя от силата и височината на тона и резонанса в гласа. При голяма височина на тона гласът става по-бляскав и остър, а при по-ниските тонове (където има по-голям брой обертонове) е по-обемен и масивен. С увеличаване на силата на основния тон гласът става по-мек и топъл. Тази неповторима темброва окраска на гласа трудно може да се обясни или направлява. Тя е природна даденост съобразно устройството на индивидуалните резонатори.

► *Диапазон на гласа*

Диапазонът на гласа се съсредоточава върху разкриването и развитието на възможните височини, низини и широтата на един глас. Тоновият обем се установява след откриването на основния тон, след което се разгръщат възможните височини и низини, като по този начин гласът става устойчив. При поставен глас в максимална степен се използва тоновият обхват и силата на гласа. Такъв глас се чува надалеч (звучи добре, освен в средния, така и във високия и ниския регистър), като запазва преди всичко основния тон. Той е по-богат, красив, предава вълнения, издръжлив и плътен, а говорещият не се напруга и изморява бързо. Вокалното построяване и подобряване на тоновия обем (обхват) се осъществява чрез подготовка и извършването на определени вокални упражнения.

► *Резонанс на гласа*

Резонансът е съзвучно трептене (вибрации на гласните връзки под натиска на издишаната струя въздух), което в човешкия гласов апарат подпомага гласообразуването и е естествен усилвател на първичния звук. Резонансът придава специфична темброва окраска на гласа и буквално означава „звучене отново“. Той придава блясък, гъвкавост, пълнозвучност, изразителност и „резониращо“ богатство на гласа и е свързан с фонетиката на родния език. Основните човешки резонатори (фаринксът, устата, носът и отчасти гръдните резонатори) резонират не само на основния си тон, а на един по-широк спектър от звуци и при по-голяма чувствителност удължават звученето, стабилизират и усилват всеки звук. Естествено индивидуалното устройство на основните човешки резонатори варира и затова гласовете на хората са различни.

За екскурзовода е от съществено значение да разбере своя акустичен механизъм на резонанса и да усеща (да запомни и се адаптира) кога променя основните си резонатори, да се стреми към него (да го запомни), за да звучи гласът му с пълен резонанс. Говорът се осъществява в средния регистър на гласа и майсторите на словото знаят, че ниският тон е по-бляскав и звучен. Той се достига, когато устата е по-широко отворена и се засилва от резонанса на по-високите обертонове. Колкото по-дълго трептят гласните връзки на едно ниво, толкова повече се създава възможност за развиване на резонанс. Това се случва чрез удължаване (квантитет) на гласните, излизането от нормите руши целия звуков строй. Скъсяването на дължината на гласните (поради нервност или напрежение) нарушава звуковата характерност и се ограничават естествените възможности на резонанса.

► *Ударения*

Ударенията са артикулационен белег, изразяващ звуковия (акустически) център, изграждащи отделните говорни единици. Те се разделят на словни, логически и емоционални. От акустична гледна точка ударението представлява промяна в качеството на

слуховото възприятие. Някои ударения биват ясни, леко размазани или прекалено натрапчиви при говорене.

Словно ударение – това са динамични сричкови ударения. Определена сричка в думата се изговаря гласово по-особен начин, което подчертава нейната интонационност. Те се заучават заедно с думата. Словното ударение изразява по-активна (повишена) артикулация на дадената сричка (енграма). Тя може да се изрази чрез повишаване на интензитета (силата) или височината на тона.

При *фразовото или логическото ударение* се набляга на тази дума или фраза в изречението, която има смислов център в изказването. Ударението се изразява в рязкото отделяне на някои думи, независимо от интензитета на тона. По този начин се дава възможност на слушателите да разберат какво се говори. Съчетаването на логическото ударение с промяна в интонацията, повишената сила на тона и тембровата чистота на гласната придава и показва точния смисъл и значения на думите. Това не е внезапен или посилен „удар“ в буквалния смисъл на думата, а ударение, което организира интонационната цялост. Така изразяването става емоционално и изразително, а изложението в устната реч – приятно за слушане. Натрупването на прекалено силови ударения е неестествено.

Смисловото ударение показва смисловото значение на думите. С условното подчертаване и изразяване на смисъла се набляга на това, което искат да кажат. Като най-важна дума в изречението се определя тази, която има най-силен съдържателен смисъл в контекста на изказването. Тя изразява важността на съдържанието или нова информация в изречението и по този начин ударението пада върху информативната част в изложението.

Емоционално ударение се нарича още експресивно ударение в потока на речта, като подчертава определени изрази или мисли. Използват се различни фигури на чувствата, като градации, риторични въпроси и обръщения.

► Пауза

Това е късо (кратко) или по-дълго прекъсване на гласа (интонационното движение) при говорене. Тя прекъсва говорния поток, но не и самия мисловно-емоционален комуникативен процес. „Паузата прекъсва говорната верига и дава на съобщението допълнителен нюанс, смислов или емоционален. Паузата само прекъсва звуковия континуум, който разделя един мисловен импулс от друг, но не прекъсва мисълта, а я обединява“ (Borisova, D., 2009, p. 97).

Паузата е средство за учленяване на интонационната цялост и най-често се разбира чрез дишането като къса физиологическа почивка в процеса на говорене. В този смисъл интонацията се определя като движение на тона между две паузи. Като елемент на интонацията, паузите осигуряват необходимото време за премълчаване, пренасочване на интонационното движение в говорния глас, пренареждане на думите или миг за преценка на изреченото. Паузите са различни и, като прилагано изразно средство в словесната изява на екскурзовода, са знак за високо говорно майсторство, или „висш пилотаж“ в устната реч.

Грамматическата пауза е паузата между отделните части в изречението. Тя може да бъде *логическа или физиологична*. При физиологичната пауза човек си поема дъх. Това е физиологически необходимото време за поемане на въздух. Тя зависи от правилното дишане и силата на произнасяне. Логическата пауза е паузата между отделните мисли. Тези паузи се налагат като естествено логическо разграничение, с което се подчертава смисълът на казаното.

Артикулационната пауза подпомага избягването на струпване на звукове, за да не се получава артикулационна неяснота между някои думи. Такова струпване се забелязва при думи, които завършват със същия звук, като „над домофона“ или при думи, едната от която завършва със същата сричка, като „голямата тава“.

Усилваща пауза се използва при наличието на логическо ударение. Тя се поставя пред думата, като „Аз/ Ви моля“ или „Моля Ви/ преминете напред“.

Емоционалната пауза е най-продължителна и се използва при емоционално ударение и силно разпалено чувство. Патетичният ход на говора следва фигурите на чувствата и естествено достига връхната си точка, където е необходимо екскурзоводът да направи кратка

пауза и да спре за миг. При по-бързо говорене паузите са по-къси, а при бавно говорене – по-дълги. След нея говорещият се връща към основния си тон.

В. Кръстева (2011) акцентира, че управляването на гласа се изразява в контрол върху паузите и височината, скоростта и интонацията. Те са функционални, но имат и логическо значение. Говорът трябва да бъде в съответствие с характера на разказа и показвания обект. Информация за жестоки събития по-емоционално се възприемат след пауза и по-тихо при произнасяне на фактите. Обратно е при успех – възторжено и високо. В моментите на пауза се изчаква съществена информация, а това е и проверка на вниманието на слушателите (Krasteva, V., 2011, p. 65).

В заключение ще отбележим, че почти еднакъв предварително писмено разработен екскурзоводски текст звучи различно при неговото устно представяне от екскурзовода. Туристите като публика също така по различен начин възприемат слухово живото слово на екскурзовода. И това се дължи на красотата, мелодиката и силата на гласа в словесната му изява. Предварителното изучаване на правилата и овладяването на гласа при говорене пред публика са насочени към пълноценна изява на бъдещите екскурзоводи в туристическата практика. Трудно се овладява това словесно изкуство, но специализираната подготовка помага на начинаещите в екскурзоводската професия да формират качества на гласа си и говорно майсторство, които в бъдеще ще бъдат високо оценени от слушателите в словесната им изява.

REFERENCES

Aleksandrov, An., 2018. Sermon, preacher, listeners. Sofia: FRR Publishing House (**Оригинално заглавие:** Александров, Ан., 2018. Проповед, проповедник, слушатели. София: Издателство „ФРР“.)

Borisova, D., 2006. Alchemy of the actor's voice. Sofia: Balgarska knizhnitsa Publishing House (**Оригинално заглавие:** Борисова, Д., 2006. Алхимия на актьорския глас. София: Издателство „Българска книжница“.)

Borisova, D., 2009. The magic of speech. Sofia: Balgarska knizhnitsa Publishing House (**Оригинално заглавие:** Борисова, Д., 2009. Магията на словото. София: Издателство „Българска книжница“.)

Dancheva, G., 2000. Speaking technique. Veliko Tarnovo: St. Euthymius Patriarch of Turnovo Publishing and printing complex (**Оригинално заглавие:** Данчева, Г., 2000. Говорна техника. Велико Търново: ИПК „Св. Евтимий Патриарх Търновски“.)

Dzhankova, Sv., 2006. Guide to guided tours. First part. Veliko Tarnovo: Faber Publishing House (**Оригинално заглавие:** Джанкова, Св., 2006. Методическо помагало по екскурзоводство. Първа част. Велико Търново: Издателство „Фабер“.)

Krasteva, V., 2011. Guided tours. Burgas: Dimant Publishing House (**Оригинално заглавие:** Кръстева, В., 2011. Екскурзоводство. Бургас: Издателство „Димант“.)

Saev, L., 1976. Speech technique. Sofia: Science and Art Publishing House (**Оригинално заглавие:** Саев, Л., 1976. Техника на говора. София: Издателство „Наука и изкуство“.)

Shtereva, D., 2010. Speech technique and communicative training models. Sofia: Veda Slovena-ZhG Publishing house (**Оригинално заглавие:** Щерева, Д., 2010. Говорна техника и комуникативно-тренингови модели. София: Издателство „Веда Словена-ЖГ“.)

Sotirova, El., Ev. Ivanova, 2007. Speech technique. Shumen: Bishop Konstantin Preslavski University publishing house (**Оригинално заглавие:** Сотирова, Ел., Ев. Иванова, 2007. Техника на говора. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“.)